

I. GABRIEL

Een mijlpaal in de verkondiging van de sociale leer

De encycliek Laudato si'

In de eerste commentaren werd de in juni 2015 gepubliceerde encycliek *Laudato si'*¹ vergeleken met het eerste document van de katholieke sociale leer, de encycliek *Rerum novarum* van paus Leo XIII (1891). Paus Franciscus verwijst zelf, om de ernst van de situatie aan te geven, in zijn inleiding naar *Pacem in terris* van Johannes XXIII (1963), die zich richtte tot de wereld met het toenmalige vooruitzicht op een dreigende atoomoorlog. Inhoudelijk is *Laudato si'* het eerste pauselijke leerstellig schrijven dat de centrale en globale milieuproblematiek in het middelpunt stelt. Weliswaar bracht eerder al het slotdocument van de bisschoppensynode van 1971 *De iustitia in mundo*, een jaar vóór de publicatie van het toonaangevende bericht van de Club van Rome², naar voren dat, op basis van het niet over te dragen westerse consumptiemodel, de ecologische vragen ten nauwste verbonden zijn met die van de globale gerechtigheid³; in de daarop volgende decennia kwamen in de pauselijke documenten echter maar hier en daar opmerkingen naar voren over de milieuproblematiek⁴. Over de redenen daarvan kan men slechts speculeren. In ieder geval stelt de katholieke Kerk zich nu, zij het met enige vertraging, voor de opgave om als globale morele autoriteit te fungeren in de problematiek van de ecologische belangen die voor de toekomst van de planeet centraal zijn. Zoals het forum bij de presentatie van de encycliek

1 Paus Franciscus, *Laudato si'*. Zie: http://w2.vatican.va/content/francesco/de/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html (14.07.2015).

2 Dennis Meadows e.a., *Die Grenzen des Wachstums: der Bericht des Club of Rome zur Lage der Menschheit*, Stuttgart 1972.

3 Daar staat: "Bovendien heeft de vraag van de welvarende landen naar grondstoffen en energie (zoals ook de schadelijke uitwerking van afval op de atmosfeer en de oceanen) een zodanige omvang bereikt, dat de wezenlijke voorwaarden voor het leven op aarde zoals water en lucht onherstelbaar beschadigd kunnen worden als de stijging van het verbruik, de graad van vervuiling en de snelheid van de groei bij de gehele mensheid zou vastgesteld worden" (*IM* 11). Vgl.

<http://www.iupax.at/index.php/140-1971-weltbischofssynode-de-iustitia-in-mundo> (20.10.2015).

4 Alleen de wereldvredeboodschap van paus Johannes Paulus II was aan dit thema gewijd: *Friede mit Gott dem Schöpfer, Friede mit der ganzen Schöpfung*. Vgl. <http://www.iupax.at/index.php/redensbotschaften/97-1990-botschaft-zur-feier-des-weltfriedenstages-papst-johannes-paul-ii> (20.10.2015).

in het Vaticaan liet zien, dient dit te gebeuren in nauwe samenwerking met andere hoofdrolspelers. Naast de voorzitter van de pauselijke Raad *Iustitia et Pax*, kardinaal Peter Turkson, waren ook de Grieks-orthodoxe metropoliet Johannes Zizioulas, de (agnostische) klimaatonderzoeker Joachim Schellnhuber alsook de Amerikaanse econome Carolyn Woo aanwezig⁵.

Inhoudelijk behandelt de encycliek het milieuvraagstuk in zes hoofdstukken, na een spiritueel begin waarin de paus op zeer persoonlijke wijze de gestalte en de boodschap van de heilige Franciscus, zijn naampatroon en de patroon van alle inzet voor een behoudende omgang met de schepping, belicht.

In het eerste hoofdstuk, “Wat er met ons huis aan het gebeuren is” (LS 17-61), wordt de huidige toestand van het milieu beschreven : deze bestaat in een sterke milieuvervuiling, een dreigend, versterkende klimaatverandering, een toenemende schaarste aan water, die vooral op de armen drukt, alsook een verlies aan biodiversiteit en het daaruit voortvloeiende uit balans geraken van de ecosystemen. In de heldere en gedifferentieerde analyse wordt reeds die bepalende intentie van de paus duidelijk waarvan de gehele encycliek doortrokken is: “de nauwe samenhang tussen de armen en de broosheid van de planeet” (LS 16), alsook de wederzijdse afhankelijkheid van de sociale en ecologische problemen.

Het tweede hoofdstuk, “Het evangelie van de Schepping” (LS 62-100), bevat een diepe, in de heilsgeschiedenis verankerde, scheppingstheologie, van waaruit de paus steeds weer concrete ethische gevolgtrekkingen voor de tegenwoordige tijd uittekent.

In het derde en vierde hoofdstuk, “De menselijke wortel van de ecologische crisis” (LS 101-136) en “een integrale ecologie” (LS 137-162), belicht de encycliek de geestelijk-historische achtergronden van de milieucrisis. Deze wordt gezien als voortkomend vooral uit de moderne mentaliteit van beheersen en bezitten, die alleen overwonnen kan worden door een “moedige, culturele revolutie” (LS 114) op alle terreinen van het moderne leven.

⁵ Zie: <http://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2015/06/18/0480/01050.html#sche> (27.10.2015).

Het vijfde hoofdstuk geeft “Enige lijnen ter oriëntatie en handelen” (LS 163-201), waarbij het zwaartepunt ligt op de uitbouw van dialogische relaties met andere hoofdrolspelers. Het zesde en laatste deel (LS 202-245) behandelt vragen betreffende ecologische betrokkenheid en spiritualiteit. De encycliciek sluit af met twee gebeden, waarvan het ene gebed bedoeld is voor de gelovigen van alle monotheïstische religies en het andere voor de christenen. Daarmee wordt aangegeven dat dialoog, verkondiging en gebed niet als tegenstellingen maar als aanvullende manieren van een christelijke inzet voor ecologische en sociale aangelegenheden te verstaan zijn.

In het vervolg van dit artikel zullen drie inhoudelijke thematische bundelingen van dit uiterst compacte document uitvoeriger aan bod te komen.

1. Techniek – wetenschap – milieu : onderlinge afhankelijkheid en een nieuwe omschrijving van vooruitgang.

Voor de eerste keer in de geschiedenis van de katholieke sociale leer gaat een pauselijk, sociaal document met de techniek als basis van de moderne ontwikkelingen ethisch en kritisch evaluerend in gesprek. Want het waren en zijn technische ontdekkingen die de dynamiek van al het moderne steeds weer in beweging brachten en voortstuwen. Het samenspel van techniek en economie heeft het leven van de mens op onze aardbol in de laatste eeuwen en in de laatste decennia – steeds sneller – ingrijpend veranderd. Het maakte een in de mensengeschiedenis unieke bevolkingsgroei mogelijk (tussen 1950 en 2015 van 2,53 naar 7,32 miljard) alsmede een nog nooit eerder voorgekomen stijging van de goederenproductie, waarbij de toegang tot deze goederen zeer ongelijk verdeeld is. Deze leidde echter evenzeer tot een extreme schaarste aan natuurlijke bronnen, tot een grotere milieuverontreiniging en tot ecologische en sociale problemen, in een voorheen ongekende mate. De zwakte van de politiek (LS 53-59 en passim) tegenover de hoofdrolspelers van een geglobaliseerde economie alsmede onderscheiden politieke belangen verhinderden tot nu toe het tot stand brengen van effectieve en globale politieke maatregelen en wetten, en maakten het mogelijk dat globale grootondernemingen

hun sociale en ecologische kosten op anderen konden afwentelen. Dit voerde tot grote en steeds verder groeiende verschillen in inkomen, vermogen en ten gevolge daarvan ook in consumptiegebruik wereldwijd. De encycliciek bekritiseert op meerdere plaatsen scherp deze dynamische processen die het algemene welzijn schade berokkenen (LS 54 en passim). Omdat het globaliserende westelijke groei- en consumptiemodel op de biosfeer als basis is aangewezen, ondermijnen de huidige ontwikkelingen bovendien zijn natuurlijke fundamenteën. De moderne technologie heeft aanzienlijke vorderingen gemaakt, die ook waardering krijgen: “Het is juist zich te verheugen over deze vorderingen en enthousiast te raken over het zichtbaar zijn geworden van de ruime mogelijkheden die deze voortdurende nieuwigheden voor ons openen”, omdat “wetenschap en techniek een schitterend product zijn van de menselijke creativiteit die een gave van God is” (LS 102). De buitengewoon sterke ambivalentie hiervan toont zich echter toch ook in toenemende mate in de negatieve gevolgen van de snelle technische en economische vooruitgang. Deze kan men niet in de greep krijgen zonder zich daarbij ook de vraag te stellen naar de geestelijke achtergronden van de technologische civilisatie en de haar bepalende mentaliteiten, een vraag die de encycliciek in het derde hoofdstuk onderzoekt. Daarbij berust het globaal geworden technocratisch paradigma op een antropocentrisme dat in de *homo faber* met zijn basisinstelling van “het bezitten, het overheersen en het veranderen” zijn model heeft. Dit eenzijdig mensbeeld, alsook de scherpe moderne scheiding tussen de mensen als subject en de natuur als een voor hen onbegrensd beschikbaar en te manipuleren object, is de geboortefout van een door wetenschap en techniek aangedreven civilisatie, wier “Prometheusdroom van de heerschappij over de wereld” tegenwoordig op zijn grenzen stuit⁶. In deze situatie is er dringend behoefte aan een nieuwe ethiek. “De juiste interpretatie van de idee over ‘de mens als heer van het heelal’ is die van ‘verantwoordelijke beheerder’” (LS 116)⁷. De paus waarschuwt er daarbij meerdere malen voor in de plaats van het moderne paradigma van de onderwerping van de natuur een natuur-romantiek naar voren

6 De encycliciek citeert in deze samenhang meerdere keren Romano Guardini, *Das Ende der Neuzeit*, Würzburg 1965³, pp. 63–64; 66–67; 72 en 87.

7 De argumentatie herinnert vaak aan de klassieke milieu-ethiek van Hans Jonas, *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*, Frankfurt/M. 1979, hoewel deze auteur niet wordt geciteerd

te brengen, die “bedoelt [...] alle levende wezens gelijk te stellen, en aan het menselijk wezen die bijzondere waarde te ontnemen die tegelijkertijd ook een ontzagwekkende verantwoordelijkheid met zich meebrengt” (LS 90 en passim); dit zou namelijk die noodzakelijke ethisch vermogens om dit probleem in de greep te krijgen juist afzwakken, terwijl het versterken ervan toch de eigenlijke bedoeling van de encycliek is.

Juist ten opzichte van een toenemende scepsis over de vooruitgang (LS 113), duikt daarbij nog de vraag op wat vooruitgang nu eigenlijk betekent. Immers, om de aporieën van de huidige ontwikkelingen effectief te kunnen overwinnen, is uiteindelijk een model van vooruitgang nodig die het menselijke denken een nieuwe richting geeft en ertoe bijdraagt wetenschap en techniek anders te concipiëren. Dit is, aldus de paus, mogelijk omdat “de menselijke vrijheid in staat is de technologie te beperken, haar een richting te geven en haar ten dienst te stellen van een ander type vooruitgang, namelijk een gezondere, meer menselijke, meer sociale en integrale” (LS 112). Een voorwaarde daartoe is een vermindering van de razende snelheid van de tegenwoordige ontwikkelingen (de paus gebruikt het Spaanse *rapidación*) (LS 18), niet op de laatste plaats om voor een ethische reflectie de noodzakelijke tijd te hebben.

2. Een integrale ecologie: “zowel de kreet van de aarde als de kreet van de armen horen” (LS 49)

De wederzijdse afhankelijkheid van de systemen van het maatschappelijk leven en die van de natuur en – daarmee nauw verbonden – de samenhang van een ecologische en sociale gerechtigheid loopt als een rode draad doorheen de gehele encycliek. De zorg voor het gemeenschappelijke huis moet de zorg insluiten voor diegenen die door de milieuproblemen het zwaarste geraakt worden. Het komt erop aan “zowel de kreet van de aarde als de kreet van de armen te horen” (LS 49; cursief in de oorspronkelijke tekst). Het ene kan niet los staan van het andere. “Er zijn geen twee crises afzonderlijk, een milieucrisis en een maatschappelijke crisis, maar één complexe sociale en milieucrisis” (LS 139).

De schade toegebracht aan de goederen van de mensheid (*global com-*

mon goods), vooral aan het klimaat, levert voor alle mensen wereldwijd ernstige nadelen op. De concrete gevolgen voor afzonderlijke landen en sociale groeperingen zijn echter onderling zeer verschillend. Zo zijn de uitwerkingen van het klimaat op het zuidelijke halfrond vele malen ernstiger dan die in het Noorden. Bovendien zijn bewoners van deze gebieden arm en hebben daarbij de klimaatveranderingen ter plekke niet veroorzaakt. Zo worden zij in dubbele zin tot slachtoffers van de verstoring van het milieu en dragen, zonder van de welvaart te profiteren, het grootste deel van de ecologische lasten⁸. Vooral getroffen zijn Afrika ten zuiden van de Sahara alsook de kustgebieden wereldwijd. “De stijging van de zeespiegel kan bijvoorbeeld uitermate ernstige situaties scheppen, als men bedenkt dat een vierde van de wereldbevolking aan zee of in de directe nabijheid hiervan leeft, en het merendeel van de grote steden in kustgebieden ligt” (LS 24). Deze “ecologische schuld”, niet alleen van individuen, maar ook van hele landen, heeft zijn ontstaansreden in de scheve verhoudingen van het internationaal systeem alsook in het uitermate boven proportionele gebruik van natuurlijke bronnen door de landen in het Noorden (LS 51 en passim). De ecologische problemen versterken op deze wijze wereldwijd de hoogst ongelijke verdeling van vermogens en levenskansen steeds verder.

Laudato si' legt vervolgens, in overeenstemming met eerdere katholieke leeruitspraken, de nadruk op het gegeven dat de goederen van de wereld er voor allen zijn. Dit te erkennen betekent “trouw aan God de Schepper, want God heeft de wereld voor allen geschapen”. Dientengevolge moet de algehele ecologische aanpak een sociaal perspectief insluiten dat rekening houdt met de grondrechten van diegenen die het meest overgeslagen worden. Het beginsel van het ondergeschikt zijn van het privaat-bezit aan een algemene bestemming van de goederen en bijgevolg het algemene aanspraak kunnen maken op gebruik ervan is een “gulden regel” in de sociale verhoudingen en het “basisbeginsel van de hele sociaal-ethische ordening” (LS 90). Het doel van een dergelijke ordening moet het algemeen welzijn zijn. “Heel de maatschappij – en

⁸ Hierover uitvoeriger: Ingeborg Gabriel, “Ökologie als Gerechtigkeitsfrage”, in: Ingeborg Gabriel - Petra Steinmair-Pösel (ed.), *Gerechtigkeit in einer endlichen Welt*, Ostfildern 2014², pp. 9-31 (aldaar ook verdere literatuur).

daarin vooral de staat – heeft de plicht het algemeen welzijn te verdedigen en te bevorderen”, dat “uitgaat van het respect voor de menselijke persoon als zodanig met fundamentele en onvervreemdbare rechten” (LS 157), en zich zo in “dienst aan het leven” te stellen (LS 189).

Een dergelijke nieuwe insteek verlangt boven alles een afzien van een consumptieve wegwerpcultuur die niet alleen materiële zaken maar ook mensen veracht (LS 22). Er is een nieuwe visie op de wereld nodig, ja een nieuwe mens die zich als onderdeel van de natuur beschouwt en aldus dankbaarder en eenvoudiger leeft (LS 118). Hier en ook op andere plaatsen roept de encycliek op tot een “ecologische bekering” op brede basis, die de ergste uitwassen van de milieucrisis helpt in te dammen. Steeds weer schijnt in de tekst door, dat Franciscus als eerste paus komend uit de grootstad, de levenssituatie van de armen in de grote megasteden van het Zuiden uit persoonlijke ervaring kent. Hij brengt daarmee een nieuw perspectief binnen in de katholieke sociale leer die zich sinds haar eerste begin tot de zaak van een “optie voor de armen” verplicht heeft.

Het zou – aldus de paus – echt naïef zijn aan te nemen dat een dergelijke omvattende bekering zonder geestelijke en spirituele hulpbronnen zou kunnen gelukken (LS 199). Het begin alsook het einde van de encycliek, het tweede hoofdstuk en de oriëntaties voor de praktijk (LS 202-245), reiken vaak in zeer profetische taal spirituele en theologische reflecties aan met betrekking tot het behoeden van de schepping, daar “heel het materiële heelal een taal van de liefde van God is, van zijn mateloze genegenheid voor ons” (LS 84) Wanneer wij bereid zijn de schepping als een gave en geschenk aan te nemen, zou dit de terugkeer naar een eenvoudiger en vrijere levensstijl alsook een nieuwe cultuur van zorgvuldigheid en bescheidenheid aanmerkelijk vergemakkelijken (LS 225). De gestalte en de boodschap van de heilige Franciscus (LS 1-2), zijn Zonnelied als uitdrukking van een harmonische band met omgeving en natuur (LS 87) en “het gebed voor onze aarde”, alsook een “christelijk gebed met de schepping” omkaderen de encycliek en geven aan dat een christelijke spiritualiteit verbonden met een ethiek van verantwoordelijkheid – die noodzakelijkerwijze op natuur- en sociaalwetenschappelijke grondslagen

berust – de grondpijlers van een christelijk milieu-engagement vormen⁹.

3. *Dialogo en positionering van de katholieke Kerk binnen de internationale politiek*

Zowel het Tweede Vaticaans Concilie als de allereerste encycliek *Ecclesiam suam* van Paulus VI (1964) hebben aan de dialoog als uitdrukking van het zelfverstaan van de katholieke Kerk brede aandacht geschonken (vgl. *Gaudium et spes* 40-44). Paus Franciscus neemt deze traditie op. Zijn persoonlijke stijl, die zich niet op de laatste plaats in zijn wijze van schrijven uit (“ik nodig uit”, “ik vraag u te overwegen”), is in zijn uitnodigende bescheidenheid zelf al een dialoog. De idee van de dialoog, die na het Tweede Vaticaans Concilie ten dele in diskrediet is geraakt, komt daarmee tot nieuw leven. Zoals de encycliek laat zien, zou het een vergissing zijn te menen dat daardoor geloofsargumenten buitengesloten of eigen posities achtergesteld zouden worden. Het doel van de dialoog is veeleer door de bijdrage van allen tot humanere oplossingen van de problemen te komen (vgl. *Gaudium et spes* 11).

Dit komt naar voren, niet op de laatste plaats op praktisch gebied, in de activiteiten van het Vaticaan tijdens de laatste twee, drie jaar. Door meerdere conferenties, gewijd aan ecologische en sociale thema's (bijvoorbeeld tegen slavernij en vrouwenhandel), waaraan de paus zelf deelnam, gelukte het in relatief korte tijd de rol van de katholieke Kerk binnen de internationale gemeenschap te versterken en haar positie meer gehoor te verschaffen¹⁰. Tegelijkertijd schraagt de encycliek de huidige

9 In sommige commentaren werd het recht van de paus in twijfel getrokken zijn uitspraken te baseren op natuurwetenschappelijke stellingen. Afgezien van het feit dat de aanname van een door de mens veroorzaakte klimaatwisseling in de natuurwetenschappen breed geaccepteerd is, is dit verwijt methodisch onhoudbaar. Sociaal-ethische oordelen moeten deze gegevens analyseren, daar deze van de werkelijkheid uitgaan en op deze moeten terugwerken. Onder de moderne voorwaarden zijn daarvoor sociaal- en natuurwetenschappelijke theorieën nodig, die weliswaar per definitie falsificeerbaar zijn. Anders zouden impliciet meer of minder toevallige individuele ervaringen of alternatieve wetenschappelijke gegevens in de ethische oordelen binnensluipen.

10 Zo was er een conferentie vóór de publicatie van de encycliek in het Vaticaan, eind april 2015. Daarop volgde een tweede in juli, waartoe belangrijke politici als de secretaris-generaal van de UNO, Ban Ki-Moon, vooraanstaande wetenschappers en vertegenwoordigers van godsdiensten uitgenodigd werden. Vgl.: [http:// de.radiovaticana.va/news/2015/09/11/ban_ki-moon_wir_brauchen_die_starke_stimme_des_papstes/1171107](http://de.radiovaticana.va/news/2015/09/11/ban_ki-moon_wir_brauchen_die_starke_stimme_des_papstes/1171107) (27.10.2015); www.pik-potsdam.de/aktuelles/nachrichten/papst-enzyklika-pik-forscher-im-vatikan-und-in-berlin (27.10.2015); <http://begegnungunddialog.blogspot.co.at/2015/07/vatikanische-klimakonferenz-mit.html> (27.10.2015).

inspanningen van de internationale gemeenschap. Dit geldt voor de door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in september 2015 aangenomen *Sustainable Development Goals* die de millenniumdoelstellingen vervangen en tegelijk de armoedebestrijding en de bescherming van het milieu nauw met elkaar verbinden¹¹. Deze vormden van hun kant een onderdeel van de voorbereidingen op de conferentie over het wereldklimaat, die van 30 november tot 11 december 2015 in Parijs werd gehouden. Op te merken valt daarbij de manier waarop de paus van de ene kant de discussie zoekt met de economische machten, vooral in de USA, die afwijzend tegenover de ecologische beweging staan, en van de andere kant de inzet van de internationale milieuorganisaties prijst (LS 14, 166). De belangrijkste gesprekspartners in de zoektocht naar effectieve oplossingen zijn voor de encycieliek de internationale zowel als de nationale en lokale politiek (LS 164-180), die op een grotere transparantie in beslissingsprocessen zouden moeten aandringen (LS 181-188). *Laudato si'* zet bovendien ook in op een sterkere dialoog tussen wetenschap en politiek (LS 189-198). De godsdiensten dienen van hun kant in een intensieve dialoog met de natuurwetenschappen te treden, niet op de laatste plaats om de ethische dimensie meer binnen de milieudebatten in te brengen (LS 110; 199-201).

In de uitspraken over de dialoog en de groepen waarmee deze te voeren is, wordt het doel van *Laudato si'* duidelijk: het gaat erom de oplossing van de grote huidige mondiale problemen door het betrekken van zoveel mogelijk acteurs effectief tot stand te brengen en tot een ecologische en maatschappelijke koersverandering te komen (LS 163). Want de situatie is ernstig: “Wij zouden voor de komende generaties teveel puinhopen, woestijnen en vuil kunnen achterlaten. Het ritme van de consumptie, de verspilling en aantasting van het milieu is de mogelijkheden van de planeet zodanig te boven gegaan, dat de huidige levensstijl, daar hij onhoudbaar is, alleen maar kan uitlopen op catastrofen, zoals feitelijk al periodiek gebeurt in verschillende gebieden. Het afnemen van de effecten van het huidige gebrek aan evenwicht hangt af van wat wij nu doen, vooral als

11 Deze werden voorbereid door een algemeen rapport van deskundigen: *A New Global Partnership: Eradicate Poverty and Transform Economies Through Sustainable Development*. Zie: www.post2015hlp.org/wp-content/uploads/2013/05/UN-Report.pdf (13.07.2015).

wij denken aan de verantwoordelijkheid die degenen die onder de ergste gevolgen zullen lijden, aan ons zullen toeschrijven” (LS 161). Zonder de situatie goed te praten, vervalt de encycliek – dat is een van haar sterke kanten – niet in een uiteindelijk contraproductief milieu-alarmsisme. Zij geeft veeleer door positieve uitspraken en voorbeelden hoop in het geloof, dat in het samenwerken van menselijke vrijheid met de genade en het overvloedig ingrijpen van God onverwachte uitwegen kunnen worden gevonden (LS 80) en dat ook de kleinste goede handelingen, ver boven hun zichtbaar gewicht uit, positieve uitwerkingen kunnen ontvouwen (LS 212).

Bij de lang verwachte milieucycliek gaat het om een in meervoudig opzicht opvallend leerschrijven, dat bovendien een leemte in de sociale verkondiging van de katholieke Kerk opvult. De aan het begin geciteerde vergelijking met *Rerum novarum* is daarom op haar plaats. In goed leesbare taal brengt *Laudato si'* een indrukwekkend overzicht van natuur- en sociaalwetenschappelijke, ethische en theologische argumenten, laat zij geesteswetenschappelijke achtergronden oplichten, en zoekt door praktisch-ethische en spirituele reflecties en voorbeelden de individuele acteurs in hun ecologische en sociale inzet te sterken. Het is te hopen dat de encycliek op deze wijze een belangrijke bijdrage kan leveren aan de hoogst noodzakelijke ecologische koersverandering.

Ingeborg Gabriel (1952) is hoogleraar in de sociale ethiek aan de katholieke theologische faculteit van de universiteit van Wenen en tevens vicepresident van *Iustitia et pax*, Europa. Het artikel is uit het Duits vertaald door G. Wilkens en M. Witkamp.